

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARININ DİLİNİN LEKSİK-FRAZEOLÖJİ İNVENTARININ LİŊVOKULTUROLOJİ ŞÖRTLƏNMƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, dünyanın dil mənzərəsi, bir çox dilçilərin ortaq rəyinə əsasən, "dil formalarında qəlibləşmiş olan və dünya haqqında xalqa xas olan standartlaşmış, məxsuslaşmış bilikləri əks etdirən mələmalt bəzasını" ehtiva edir. [1; 49]. Başqa sözlə desək, dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər toplım, sosial, etnik qrup üçün keçərlilə; zamanın sınağında çıxmış koqnitiv-mental metabolizm standartı kimi formalaşmış qavrayış "pöncərəsinə" ehtiva edir. Xalq ətraf ələmə məhz həmin "pöncərəsinə" boylandıqları, öz tarixinin, mədəni irsinin, əxlaq-etik dəyərlər sisteminin şərtləndirdiyi "informasiya emalı" srişstəsini formalaşdırmış olur.

Linqvokulturoloji tədqiqatlarda dilçilər dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında məhz, folklor mətnlərinin mənimlənsənən presedent onim və presedent fenomenlərin müstəsna rol oynadığını vurğulayırlar. [2; 24-36]. N.F.Alefrenko özünün "Linqvokulturologiya: Dilin dəyər-anlam fəzası" adlı araşdırmasında bildirdiyi kimi, dil mütləq şəkildə simvol və metafora; simvol və arxetip; simvol və alleqoriya və ümimiyətə işarə və simvol qarşılıqlı şərtlənməsi zəmində folklor irsindəki yüzliliklər, minilliklər boyu birkimşik məlumlatların "işçi material" təşkil etdiyini önsü stürür. Dilçi bu zaman məntiqəməvafiq olaraq, dünyanın dil mənzərəsində dünyanın folklor və mifoloji mənzərələrinin (Alefrenkoya görə, folklor və mifoloji dünya modelləri – S.M.) əks olunduğunu vurğulayır. [3; 238-241].

Təsədüfi deyil ki, məhz, dünyanın dil mənzərəsinin bütün bu şərtlilərdən qaynaqlanan təkrarsızlığa diqqət çəkmiş B.L.Uorf ("lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi" adı altında tanınan və bilavasitə dünya mənzərəsinin fərqliliklərinə əyani şəkildə ortaya qoyan "Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin" müəlliflərindən biri – S.M.) yazırdı: "Hər bir xalq məhz özünə xarakterik olan təkrarsız "dünyanın dil mənzərəsi"ni "çəkir", hansı ki, bu dünya mənzərəsi mövcud ətraf ələm realitəni digər xalqların əks etdirdiyindən daha fərqli şəkildə canlandırmış olur" [4; 135]. Bu baxımdan mifoloji komponenti zəngin olan Azərbaycan – türk dünya mənzərəsinin xalq nağillərimizin onomastikonunda mifonimlərin çoxsaylılığı ilə təzahür tapması və bunun rəssional ingilis – german dünya mənzərəsindən yətinə fərqlənməsi tam məntiqəməvafiqdir. Digər tərəfdən Azərbaycan xalqının İslam dininə, ingilislərin isə xristianlığa etiqad etməsindən dolayı, bu xalqların folklor konseptlərinin tərtiblənməsində, xüsusilə də nağıl mətnlərinin leksik inventarının formalaşmasında dinlə bağlı linqvokulturoloji amil mühüm rol oynamışdır.

Bir çox dünya dillərinin materialları əsasında, hətta genetik cəhətdən fərqli olan dillərin frazeoloji plastını tədqiq etmiş dilçilər yekdilliklə xalqların dünya mənzərəsində dini dünya mənzərəsinin müstəsna, hətta bəzi hallarda hələdici təsirə malik olduğunu vurğulayırlar (daha ətraflı bax: [5; 3-8]). Məhz, frazeoloji vahidlərin mənə tutumu və komponent tərkibinə istinadən biz də, Azərbaycan və ingilis xalq nağillərinin dilində "məllif" xalqın dini dünya mənzərəsinin onların dil mənzərəsindəki dərin təsir izlərini təsbit etmək imkanı qazanmışıq. L.K.Bayramova haqlı olaraq, bir çox dini məzmunlu ifadələrin bibleizm və quranizmlərə istinad etdiyini [6; 83-85]; habelə həmin ifadələrin bir çox halda, mütləhərik, yəni kontekstə uyğun dəyişən mahiyyət kəsb edə bildiyini də önsü sümütdü [7; 25-28]. Doğrudan da, istər ingilis, istər Azərbaycan xalq nağillərinin mətnlərində yer alan və "İnam/İnanc" konseptinə daxil olan ifadələrin bir çoxu verilməmiş kontekstə uyğunlaşmaq, bəzən hətta bütörsətlilə bağlı olan nağıl stüjetinə "adaptasiya" olunmaq potensialı nüməyis etdirir ki, bu da heç şübhəsiz ki, irəlində daha ətraflı qeyd edəcəyimiz kimi, nağıl mətnlərinin linqvokulturoloji plastında substrat və superstrat və habelə adstrat "layların" fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Dinlə bağlı konseptlərin verballaşma səviyyəsinə gəlincə, ilk olaraq onu qeyd edərkən ki, tədqiqatçılar səhrli nağillərin təmsilində bir semantik spektrli söz və ifadələri araşdırarkən, konseptin daxili semantik strukturlaşmasının müəyyən qanunauyğunluqlarına əşkərə çıxarmışlar. Belə ki, K.Z.Ostrovskayanın da qeyd etdiyi kimi "Din" (Religion) konsepti və Sehr (Magic) konsepti ilə müstərsəf şəkildə "İnanc/ İnam/ İman" (Faith) metakonseptinin tərkib hissəsini təşkil edirlər [8; 141-148]. Məhz, bu səbəbəndir ki, bir çox halda dini anlayışlar məhz mistik-mifoloji anlayışlarla çuğlaşmış, pərçimləmiş şəkildə təqdim olunur. Onu da qeyd edərkən ki, belə dilematisiya çətinliyi xüsusilə ingilis xalq nağillərinin konseptlərinə müşahidə olunur. Belə ki, burada qədim britlərin, keltlərin inancları, mifoloji öngörüşləri ilə bərabər, təkəlləhləqlə bağlı terminoloji inventar müstərsəf şəkildə işlədilir ki, bu da heç şübhəsiz ki, nağillərin mətnləşdiyi dövrdən məhz təkəlləhləqlə inancın hakim kəsildiyi, yəni müasir ingilislərin əcdadlarının xristianlığa qəbul etməsi dövrdən sonrakı mərhələyə təsədüf etməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, nümünələrə diqqət edərkən: "God rue on thee, poor luckless fode!" [9]. Bu ifadədə yer alan God teoniminin işlənmə mövqeyi, əslində nağıl mətnindəki stüjet xətti və mifoloji personajların dini etiqad seçimi ilə bağlı səsəndirilən ehtimallarla uyğun gəlir. Yəni, stüjet xətti və obrazlar bütörsətlilə bağlı olduğu halda, xristian terminologiyasına da yer verilir. Müqayisə üçün deyək, analogi vəziyyət qədim anloşak qəhrəmanlıq dastanı "Beowulf" da da müşahidə edilir. Belə ki, dastan mətni boyu, eynilə ingilis xalq nağillərində olduğu kimi, həm xristianlığa, həm də paqanizmə (bütörsətlilə) xas olan ifadələr yer alır. Məhz bu məqamda diqqət ayıran Y.P.Korolyova "nüq formaları zəminində təzahür tapan ikidillilik" təhlil edərkən burada substrat, superstrat və adstrat anlayış fərqləndirilməsindən çıxış etmişdi. Dilçi bütörsətlilə motivlərinə malik ifadələrin mətnin substratını, xristianlıq (və qismən bütörsətlilə) motivləri isə adstrat

³ Bakı Slayvan Universiteti

mahiyətini kəsb etdiyini vurğulanmışdır. Bu kontekstdə təkəllahlıq məqamına toxunan Y.P.Korolyova əsər boyu həm bütperəstlik, həm də monoteistik yaşayışın müshahidə edildiyini qeyd etmişdi. (kursiv bizimdir. – Z.Y.) Eyni şəkildə, bütperəstlik terminoloji inventarının substratlığı və xristian anlayış və terminlərinin isə superstratlığı məqamını ingilis xalq nağıllarının mətnlərində də izləmiş oluruq. Belə ki, biz, bəzi məqamlarda bilavasitə “İncil” sətirləri və ya kvazisitatları əsasında formalaşmış bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, druidizmlə, bütperəstliklə bağlı magik freym-senarilər, anlayış və ifadələri izləmiş oluruq. Məsələn: *“It is not so, nor it was not so. And God forbid it should be so,” said Mr. Fox.* Bu iqtibasda yer alan və ingilis nağıllarında dəfələrlə təkrarlanan **God forbid** ifadəsi, əslində (Romans 6:15) “İncil” iqtibasına istinad edir: *“What then? shall we sin, because we are not under the law, but under grace? God forbid.”* Oxşar vəziyyəti **God knows** frazeologizminin nümunəsində də izləyə bilərik. Belə ki, məhz nəqli mətnlərinin leksik-frazeoloji plastının superstratına aid edilə bilən bu ifadə də bilavasitə monoteizmlə bağlıdır. Lakin daha öncəki frazeoloji vahiddən fərqli olaraq, sözlügedən ifadə kvazisitatı, yəni dolay, təhrif olunmuş sətir təcəssüm etdirir və “Əhdi-Ətiqin” mətnlərinin 139-cu Psalmına aid edilir:

God knows what will become of them

When I am dead and gone.

Artıq bildirdiyimiz kimi, xristian terminologiyası ilə, eləcə də sitat və kvazisitat mahiyyəti kəsb edən bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, ingilis xalq nağıllarının dilində bütperəstliklə bağlı anlayışları əks etdirən ifadələr və məşhur druid (bütperəst) şəxslərlə bağlı alyuziv onimlər də yer alır. Bu da heç şübhəsiz ki, ilk növbədə ingilis folklor düşüncəsinin əsas özlü konseptlərindən olan “Kral Artur” konseptinin şaxələnmələrini şəhət edir. Xatırladaq ki, druzim özü ilə ələ xüsusi növ dini cəmiyyəti təcəssüm etdirirdi ki, burada həm ələ (o cümlədən də astronomiyaya), həm ədəbiyyata, həm təbabətə, həm də fəlçliq və öncəgörməyə aid biliklərin məcmuəsünün mühafizəsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi hədəf alınır. Maraqlıdır ki, bəzi ingilis nağıllarında eyni mətn çərçivəsində həm xristianlıq terminologiyasına, xristianlıq dəyərlərinin ifadə edən frazeologizmlərlə yer verilir, həm də druzimə aid konseptlər ifadə tapır. Nümunəyə diqqət edək: *“God rue on thee, poor luckless fode!”* Həmin iqtibasın yer aldığı “Child Rowland and Burd Ellen” nağılı bilavasitə “druzim” konseptinə aid anlayışların verballaşması ilə zəngindir. Burada eyni kontekst çərçivəsində iki fərqli dini dünya mənzərəsinin cəribə vəfalı mexanizmlərinin bingənməövüdüclük tapdığını görürük: *“The fair Burd Ellen,” said the Warlock Merlin, “is carried away by the fairies, and is now in the castle of the king of Elfland;3 and it were too bold an undertaking for the stoutest knight in Christendom to bring her back.”*[9].

Məlum olduğuna görə, Britaniyanın “xristianlaşdırılması” təxminən VI əsrdən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi halda, Kral Arturla bağlı əfsanələrin təxminən V-VI əsrlərə qədər gedib çıxdığı məlumdur. Məhz, iqtibas gətirilən nağılda və eləcə də bəzi digər ingilis xalq nağıllarında “Kral Artur” konseptinə daxil olan onomastik vahid və terminlər yer alır ki, bu da həmin nağılların substrat leksik qatı sayıla bilər. Başqa sözlə desək, hələ xristianlığın bərpərar olmadığı bir mühitdə xristian dəyərlərinin hökranlıqını, dominantlığını gözləmək çətin olardı. Bu mənada demək olar ki, Merlin kimi bütperəstlik dəyərlərini yaşadan obrazın (oxu: precedent oninin), eləcə də onunla bağlı terminoloji inventarın substratı təşkil etdiyi ortaya çıxır. Və deməli, xristianlığa zidd olan druzimlə bağlı olan anlayışların yer aldığı nağıllarda xristianlıq terminologiyası isə, əksinə olaraq, superstrat təcəssüm etdirir. Eynilə, daha öncə iqtibas gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi, xristianlıq və bütperəstlik terminləri, alyuziv onimləri, sitat və kvazisitat səciyyəli frazeologizmləri bir mətn çərçivəsində öz “həllini tapa bilərlər”. Tədqiqatçılar ingilis xalq nağıllarının konseptsfərasında məhz bütperəstlik inancları ilə bağlı olan sehri obrazların bir çox hallarda “xeyir” və “şər” oppozisiyasının fərqləndirilməsinə də calb olduğuna diqqət çəkmişlər. Belə ki, ingilis xalq nağıllarında “xeyirxahlıq” konseptinin verballaşma mexanizmlərini araşdıran D.V.Berejkova burada, məhz xristianlıq anlayışlarının formalaşmadığı zəmində, məhz bütperəstlik anlayış və obrazlarının müvafiq mənə spektrinün ifadəsinə yardımçı olduğunu önsürmüşdü. Konkret olaraq, dilçi “Xeyir”, “Xeyirxahlıq” anlayışlarının birmənalı şəkildə Tann obrazı ilə əlaqələndirildiyi halda, “keçid həlqələrin” məhz bütperəstlik obrazları ilə “doldurulduğunu” önsürmüşdü. Qeyd edək ki, həmin “arahlıq” obrazlar elflər, sehribazlar, cadugarlar və onlarla əlaqədar anlayışları şəhət edir: **Elfand, King of Elfand, land of Fairy, a fairy, Warlock** və s. *The old woman, who was a fairy, told him a great deal that would happen to him; And then he put the three questions to him; but the young man had been told everything by the good fairy, so he was able to answer all the questions.; This time the fairy baby was playing with a birdie; Kate heard one of the fairies say: “Three bites of that birdie would make the sick prince as well as ever he was”.*

Sonuncu nümunədə biz, bilavasitə bütperəstliklə bağlı freym-senarini də izləmiş oluruq. Belə ki, bu freym-senaridə “Öncəgörmə” nitq janrı reallaşmışdı. Bununla bəy qeyd etməliyik ki, məhz, təkəllahlıq semantik komponenti “İnanç” / “İman” konseptsfərasının əsas nüvə yüklünü əhatə edir və bu teonimün iştirakı ilə istifadə olunan mövcud ifadələr məhz, xristianlıq dəyərlərini əks etdirən frazeologizmləri şəhət edirlər. Məsələn: *The old woman begins by saying to her son before leaving, “Well, well, my poor boy, if you want to go, it’s better for you to go, and God be with you.”*. Nümunədə təqdim olunan **God be with you** ifadəsi bilavasitə xristian anlayışlarına istinad edən frazeorefleksi, yəni, müəyyən situasiya çərçivəsində dilə gətirilən, ritual ifadə səciyyəsi daşıyan frazeologizmi əks etdirir. Belə ki, məlum olduğuna görə, **God be with you** frazeologizmi müasir “sağollaşma” ritual ifadəsi olan **Goodbye** ifadəsinin profomasını təcəssüm etdirir. Məlumdur ki, XIV əsrin sonlarına qədər sağollaşma zəmaru **God be with you** ifadəsindən istifadə edildiyi halda, təxminən XVI əsrin 70-80-cı illərindən etibarən eyni nitq aktı mövqeyində daha lakonik Goodbye birkəməsinin istifadəsi sabitləşmişdi. Mənbələr həmin ifadənin məhz, müvafiq

frazeofleks mövqeyində sabitləşməsinə "God Be With You Till We Meet Again" xristian himninin hələdici rol oynadığını vurğulayırlar. Jeremiah Rankin tərəfindən yazılmış olan bu dini məzmunlu himn himn ifadənin sağollaşma mövqeyində frazeofleks kimi qoralarlaşmasına və zamanla dini altsementikasını itirərək sadəcə, ritual ifadə statusu qazanmasına yol açmışdır.

Sitat xarakterli frazeologizmi təcəssüm etməklə xristian superstratına aid olan daha bir frazeologizmə diqqət edək: "*God bless you on your heart,*" said all the company: "*you have found our neighbour*" [24]. Bu frazeoloji vahidin mənbə mətnini "Əhdi-Cədid" təşkil edir: *The Lord bless you and keep you ...*. Götürüldüyü kimi, burada **God** teoniminin **Lord** evfemizini ilə əvəzlənməsindən başqa, heç bir variant korrelyasiyası faktını izləmirik. Onu da qeyd edək ki, ingilis xalq nağıllarının dilində **God** teoniminin semantik mövqeyində **Lord** evfemizinin istifadəsi halları yetərincə çox sayda təmsil olunmuşdu: *Lord a' mercy! and maybe you've seen my old man there; "Lord save you!" exclaimed Jack*.

Onu da qeyd edək ki, "**Inanc / İnam / Etiqad**" metakonseptinin xristianlıqla bağlı olan mikrokonseptinə ibadətli bağlı anlayış və ifadələr də daxildir.

I pray God that none of us that did come from home be drowned; Whereon the man laid hold of him and beat him, bidding him say: "Pray God send no more!

Nağıllarda teonimlərlə yanaşı, demonimlər də işlədilməsinə təsadüf edilir: *I think I have caught the devil himself*. Maraqlıdır ki, eynilə teonimlərdə olduğu kimi, demonimlərlə bağlı semantik paralelliklərdə evfemizmlərdən istifadə hallarına təsadüf edilir. Belə ki, ingilis xalq nağıllarının dilində məhz, "İncil" mətnlərinə, xristianlıq təlimlərinə autentik olan **devil** demonimindən daha çox, evfemizm kimi ortaya çıxmuş **Lucifer** demonimindən istifadə olunur. *At midnight she went as before, and was angry with old Lucifer for letting the handkerchief go*. Qeyd edək ki, **Lucifer** demonimi orta əsrlərdən etibarən iblisin, şeytanın törəmə nominativ vahidi kimi istifadə olunmağa başlamışdır. "İncil" mətnlərinin özündə bu demonim yüksək işlənmə təzliyi ilə seçilir. Həmin demonimin məhz, Arturian motivli nağıllarda yüksək işlənmə təzliyi itimayış etdirməsi, "şeytan" anlayışının ənənəvi xristian demonim obrazından bir qədər fərqləndirilməsi ilə izah edilə bilər. *In the middle of the night she called upon her familiar spirit to carry her to Lucifer*. Həmin nağıllarda **Lucifer** real cismani substansiyyəyə malik olan, yəni başı kəsilib bilən, məhv edilə bilən bir qorxunc obraz kimi təqdim olunur ki, mahiyyət etibarilə bu səciyyəyələndirmə, Tannın antoqonisti ilə (Şəx qüvvəsi ilə) bağlı formalaşmış xristian təsəvvürlərindən yetərincə fərqlənir. *Which she did, and Jack, when she was not standing by, cut off Lucifer's head and brought it under his invisible coat to his master, who the next morning pulled it out by the horns before the lady*. Müqayisə üçün deyək ki, cin-şeytan anlayışları Azərbaycan xalq nağıllarının dilində də geniş çəşiddə təqdim olunur. – *Hə, indi bildim ki, ağ ilan bir şey bilirmiş, yaxsa bunu mən cin-şeytan işi sayırdım*.

Hər iki dinin İbrahimi (monoteist) din olmasından dolayı, Azərbaycan və ingilis nağıl mətnlərinin dilində ortaq teonim və demonim inventarından istifadə olunması təsəccüblü deyil. **Şeytan** sözüdür, ya *doğrudur?*. Və eynilə ingilis xalq nağıllarının dilində olduğu kimi, şeytana qalib gəlmək, hətta onun aldatmaq intensiyası Azərbaycan nağıllarının dilində yer alan müvafiq semantikalı frazeoloji vahidlərdə müşahidə edilir: *Ölbəta ki, şeytan səni rahat qoymaz. Elə ki, özün də öldür arvad, yəni ki, öldür hiylədə şeytana papaq tükən, vey oldu Şəhzadə Mütəlib kimilərin halına. Elə ki, özün də öldür arvad, yəni ki, öldür hiylədə şeytana papaq tükən, vey oldu Şəhzadə Mütəlib kimilərin halına*. Eynilə ingilis dilindəki nağıl mətnlərinin olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarının dilində demonimlərlə yanaşı, Allah teonimi və onun evfemizmləri yüksək işlənmə təzliyi ilə istifadə olunur.

Yekun olaraq, qeyd edə bilərik ki, xalq nağılları bilavasitə mental kimliyini əks etdirdiyi xalqların inanc sistemini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, ingilis xalq nağıllarının dilində bütörsütlük və xristian dəyərlərini əks etdirən leksik-frazeoloji inventarla qarşılaşırıq. Azərbaycan xalqının sitayiş etdiyi İslam dini də, eynilə xristianlıq kimi İbrahimi din olduğundan, burada ingilis nağıllarının "İnam" konsepti ilə ortaq bir çox leksik və frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Максимова В.А. Лингвокультурология. Введение. М., 2018, 208 с.
2. Зинковская Е. И. Лингвокультурология: от теории к практике. Учебник. — СПб.: СПбГУ; Истек-История, 2016. — 182 с.
3. Алейриченко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие / Н. Ф. Алейриченко. — М.: Флинта, 2010. — 288 с.
4. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. // Новое в лингвистике, Вып. 1. - М., 1960. — С. 135-168.
5. Григорьева Л.Л. Фразеологическая репрезентация религиозного мира человека (на материале русского, английского и арабского языков). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2009, 21 с.
6. Байрамова Л.К. Фразеологическая судьба библицизма и иронизмизма // Язык. Культура. Действительность. Восток-Запад. Набережные Челны. Издательство Нижеторского лингвистического университета, 1999. Т. II, с. 83-85.
7. Байрамова Л.К. Отражение в библических текстах идентичности и антиидентичности и отсутствие некоторых их корреляций с эпохой современной жизни // Филология и культура, 2014. - № 4 (38) - С. 25 - 28.
8. Остронская К.З. Амбивалентная природа концептуального поля сакральное в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта пера // Амбивалентная природа концептуального поля САКРАЛЬНОЕ в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта ПЕРА. Вестник ЧГУ. Серия Филологические науки. — 2018, № 6 (416), Вып.113, с. 141-148 <https://cyberleninka.ru/article/n/ambivalentnaya-priroda-konceptualnogo-polya-sakralnoye-v-kontseptosfere-narodnoy-volshebnoy-skazki-na-primere-metakoncepta-pera>
9. Jameson's Illustrations of Northern Antiquities http://www.ancienttexts.org/library/cedric/texts/child_rowland.html

Açar sözlər: xalq nağılları, leksik-frazeoloji inventar, konseptlər, linqvokulturologiya, dünyanın dil mənzərəsi.